

Тыва чогаал эртеминге ажык кичээлдин план-конспектизи.

(8 дугаар класска)

Кичээлдин темазы (тема урока):

Александр Александрович Даржайның «Авамга».

Кичээлдин хевири (тип урока): Александр Даржай «Авамга» деп шүлүүнге чаа билиглерни ажыдарының кичээли (чаа тема тайылбыры).

Сорулгалары: **Өөредилгелиг** (образовательная): шүлүктү аянынг номчудуп, уран номчулга кылдыртып, шүлүктүң сөзүглелин сайгарар.

Сайзырадылгалыг (развивающая): өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр, номчуп болгаш сайгарып турар үеде кичээнгейин, угаап-боданыышкынын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг (воспитательная): аваның овур-хевириниң мөңгези, чырыткылыы, хей-аът киирикчизи. Кичээл үезинде бот-боттарын дыңнап билирин, корум-чурумну тудуп билирин, номга ынак болурун кижизидер.

Дерилгези: компьютер, экран, проектор, ном, слайдылар.

Бүгү талалыг өөредилгелиг ажыл-чорудулгазын кижизидери (формирование УУД):

Личностуг (бот-тускайлаң), **ажыл-чорудулга** (личностное действие): бот-башкарныры, утка чырыдары, мөзү-бүдүш болгаш этикалыг уг-шигни тывары (самоопределение, смыслообразование, нравственно-этическая ориентация).

Башкарыкчы ажыл-чорудулгазы (регулятивное действие): сорулга салыры, план тургузары, баш бурунгаар айтырыы, хыналда кылыры, эдип чазаары, үнелээри, бот-башкарныры (целеполагание. Планирование, прогнозирование, контроль, коррекция, оценка, саморегуляция).

Харылзажылга ажыл-чорудулгазы (коммуникативное действие): өөредилгеге хамаарышкан кажы-ажылдажылга, айтырыгларны салыры, чөрүлдээлиг айтырыгларны сайгарып билири, эш-өөрүнүң корум-чурумун удурттуру, бердинген сорулгаларга, байдалдарга бодунуң бодалдарын шын болгаш долу илередип билири (планирование учебного сотрудничества, постановка вопросов, разрешение конфликтов, управление поведением партнера, умение с достаточной точностью и полнотой выражать свои мысли в соответствии с задачами и условиями коммуникации).

Кичээлдин чорудуу:

1. Организаcтыг кезээ.

Уругларның кичээлге беленин хынаар, бөлүктөргө олуртур.

Бирги бөлүк, ийиги бөлүк, үшкү бөлүк деп классты чаргаш, столдарга олуртур.

- Экии, уруглар, олурунар. Мени Кужугет Зоя Дажы-Сереновна дээр. Бо хүн онзагай хүн-дүр. Силер база бир онзагай кылдыр көстүп турар улус-тур силер. Ынчангаш бот-боттарыңарже көргөш, хүлүмзүрүп көрүңерем.

- Кичээливилисти бедик көдүрлүүшкүн-биле эгелээлиңер. Кижиги бүрүзү бодунга херектиг сорулганы салып алыр.

Кичээливилис дургузунда идепкейлиг ажылдаарыңарны күзедим.

- Бөгүн программа ёзугаар кичээливилистин темазын, сорулгазын видеосюжеттен кичээнгейлиг дыңнаар силер. Чогаалчының дугайында болгаш сайгарар шүлүүвүстүң дугайын силерге чогаалчы боду чугаалап бээр. Ында силерге кичээл үезинде херектиг чүүлдер хөй, сөстөн сөсчө кичээнгейлиг болуп, кыдырааштарыңарга ай, хүннү бижээш, демдегленип ап орар силер.

(Башкының кирилдези: А.Даржайның чогаалдары орус, украин, алтай дылдарже очулдуртунган.

1. 1979 чылдан бээр ССРЭ-нің Чогаалчылар Эвилелинің кежигүнү.
2. ТР-ның «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаткан.
3. Тываның Улучтуң чогаалчызы.)

Бөгүнгү кичээливилистин темазы кымга тураскааткан деп бодап тур силер, уруглар? Азы кичээливилистин темазын тып, тургузуп көрүңерем.

- «Авамга»-шын-дыр.

- Бис Александр Александрович Даржайның «Авамга» деп шүлүү-биле таныжар бис.

Шүлүктүң адынче көрүңерем «Авамга» - кымга? — дээн-дир? Шын-дыр, шүлүк авазынга.

- Кичээливилистин сорулгазын демниг тодарадып алыылыңар?

- Чүнү чедип алырыл?

- Кандыг сорулгалыг болурул?

Кичээлдин сорулгазын салырынга силерге даяныр домактарны слайдыда салдынган шилип, тургузуп, көрүп көрүңерем.

Даяныр слайд: - Чогаалчының шүлүүнүн утказын билип алыр.

- Авазының овур-хевирин тодарадыр.

- Шүлүктүн дылын сайгарар.

- Өске чогаалдар-биле деңнээр.

- Шүлүктүн кол бодалын илередир.

(кайы хире билип алдыңар, бодуңарга демдекти салыңар) – Демдек салыр.

Ава дугайында чогаалдар делегей литературазында кайы көвей. Ава кижинин авыралы, ачы-буяны – чер кырында амыдыралдың бир кол бодаракчызы. Аваның чылыг холдары эрге-чассыг хуулгаазын чымчак сөстери, ажы-төлү, бодунуң амыр-дыжын уттуп алыры, амы-тынын безин өргүптеринден чалданмазы – муң-муң шүлүкчүлөргө сеткил-чүрөөн хөлзедип келген.

Тыва шүлүкчүлөргө ава дугайында хөй чогаалдарны Александр Даржай бижээн.

2. **Ном-биле ажыл.** Аянныг номчулга (башкы шүлүктү номчуур). Кол лириктиг маадырлар кымнарыл?

Шүлүктү номчуп туруңарда силерге билдинмес хире мындыг сөстөр бар, оларның утказы-биле таныжып көрээлиңер.

3. **Словарь-биле ажыл.**

Агай - (эрге) улуг дужаалдыг кижиниң кадайы (хаан, ноян кижиниң өөнүн ишти).

Суугу – от одаар демир.

Дээвиир – бажыңның кырыкы кезээ, бажың кырының шывыы.

Кууларып оңа берген – өңү оңуп калган.

Шыва – чуга.

Кударанчыг – муңгаранчыг.

Кенним – оглунуң кадайы.

Депшип – албан-дужаалдыг апаргаш.

4. **Ыры «Авамга»** аялгазы Кертик-оол Данзыныы күүселдеде Солун-оол Монгуш.

Ынчангаш «Авамга» деп шүлүк ыры болуп чаңгыланып чоруур. Бо ырыны кым бедик деңнелде күүседип каанын билир силер. Ыраажының адын кым деп адаарыл, кым билирил? Александр Даржай ыраажыга тураскаадып «Монгуш Солун-оолду муңгарап сагындым» деп шүлүк бижип каан.

А.Даржайның ыры апарган «Авамга» деп шүлүү Күрүнениң теле-радио компаниязының эрттиргени «20 эң дээре ырлар» деп мөөрейинге «20-ги чүс чылдың эң дээре ырының сөзүнүн авторунга» деп шаңналынга төлөптиг болган.

3. Авазының омур-хевири авторнуң сагыжынга канчаар артып калган-дыр.

А) иениң ажил-ишчизин

Б) аваның бөдүүн бүдүжүн көргүскөн

В) иениң биче сеткилдин, ооң ажи-төлгө ынакшылын илереткен.

4. Бо шүлүктө **«Ава кижиниң бөдүүн бүдүжүн» көргүскөн аваның омур-хевириниң символу болуп чоруур домакты тып үндүрүп көрүңерем.**

Куурарып оңа берген шыва тонун

Кударанчыг ыры болуп куттулуп чор.

Бо домак шүлүктө каш катап кирген-дир? (шүлүктүн эгезинде, төнчүзүндө)

5. Чаа тема тайылбыры:

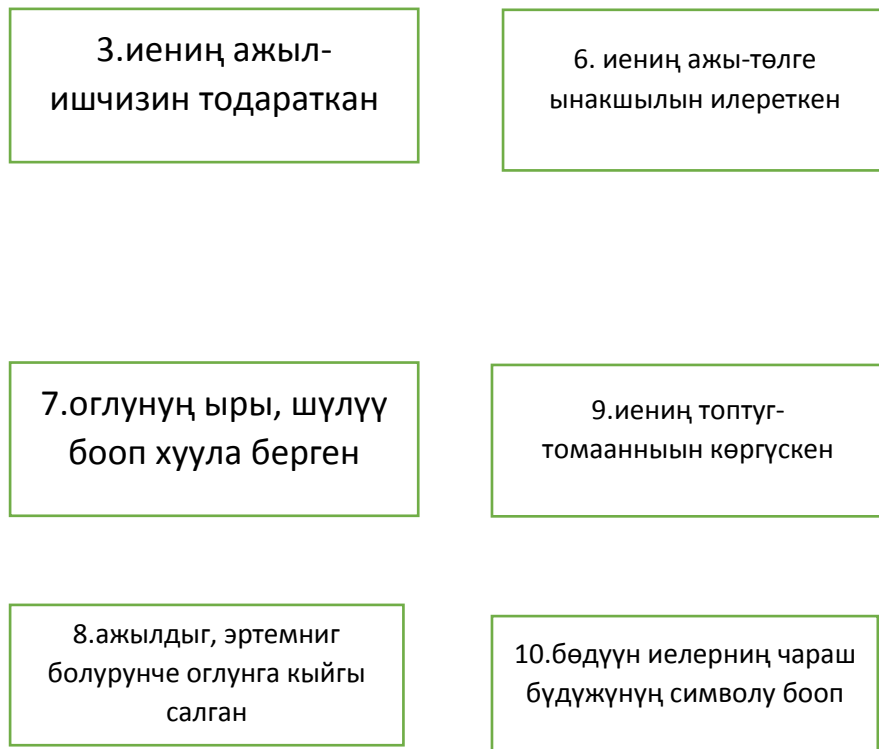
Куурарып оңа берген шыва тонун – деп сөс каттыжышкыны кандыг утканы бодунда сиңирген-дир. Азы бо сөс каттыжышкынының артында аваның омур-хевиринге хамаарыштыр чүнү чугаалаксап турар-дыр?

1.аваның бүдүжүн
көргүскөн

4. иениң чымчак сеткили
сиңни ккен

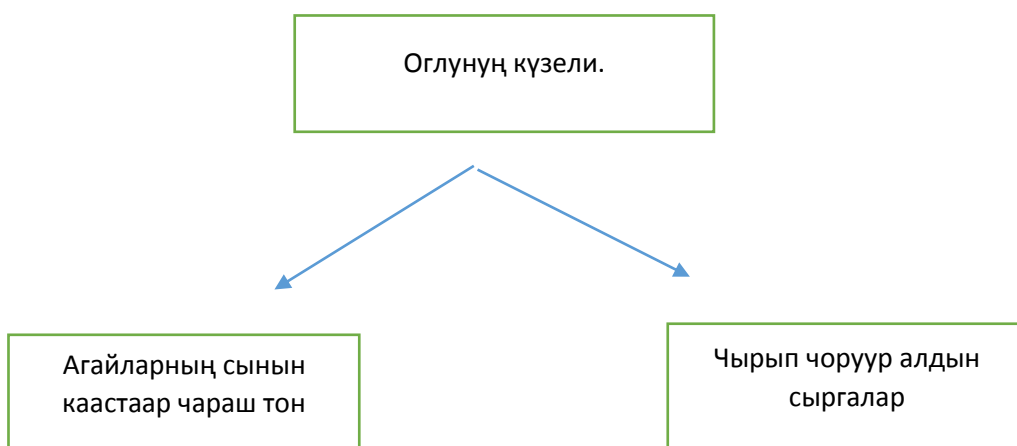
2.иениң бөдүүнүн
илереткен

5.аваның аас-кежи
сиңген

«**Шыва тон**»- аваның бөдүүн бүдүжүн көргүскен, иениң оглунуң сагыжынга кезээ мөңгеде арткан тураскаал символ болганы.

6. Авазынга белек кылдыр чүнү кылырын күзеп бодап, күзеп чорааныл?

- Оозу бүткен-дир бе? Чүге бүтпээнил?

(авазының дуу оранче үеден эрте чоруй барганы бичии оолдун күзелдери бүтпейн барган)

7. Дылын сайгарар. (Бөлүктөргө онаалгалар)

1) Шүлүк кандыг тургузуглуг бижиттингенил?

Орус литературада мындыг хевирлиг кайы чогаалчы бижип чорааныл?
(Маяковскийниң аяны-биле бижиттинген).

2) Адалгаларлыг домактарны ушта номчуур.

1.Кажан удуп, карак шийип турганыңны сагынгаш-даа билбес мен чоп,
күжүр авай.

2.Чараштанып, онза кылдыр кеттингениң сагынгаш-даа билбес мен
чоп, күжүр авай.

3.амдыы чаа-ла ону сактып ордум, авай, аравыска дириг бодун чораан
болза, агайларның кедер тонун эктиңге каап, алдын сырга эдилээрден –
албас боор сен.

3) Дорт чугаалыг домактарны тывар.

1. «Д.ч.» - а.с. «Өзе бергеш, көрүп турзун! Үедени бер! Өрү депшип, улуг
дарга апаргаштың Агайларның сынын каастаар чараш тонун Авайым сээң
эктиң орта каап бээр мен. Сылдыстыгда хаяланган чырып чоруур
Сыргалардан белек кылдыр сунар мен!» - деп, Уйгум келбейн, дээвиирже
кайгап алган Улуг тынып, бодангылап чыткылаар мен.

2. «Кенним уруг эргижирээн күскү тонун кедип каайн, төлдерим!» - деп
дилээр боор сен.

**Харылзаа: Үе болгаш чылдар аразы ырак бижиттинген болза-даа,
шүлүктөрдө дөмөй чүүлдер кончуг хөй. Орус дылда бо шүлүккө
чоокшулашкак Сергей Есенинниң шүлүүн сайгарып, деңнеп
көрээлиңерем.**

А) Есенинниң авазының тонун канчаар көргүскенил?

Оглу мени сагынгаштың,

Олура албас болу берген.

Ойбак тонун кедип алган

Орук кезип чоруур дээрил.

Пишут мне, что ты, тая тревогу

Загрустила шибко обо мне

Что ты часто ходишь на дорогу

В старомодном ветхом шушуне.

Б) Чогаалчының иезинге ынакшылын илереткен одуруглар.

Дедир келбес эрги чаңчыл –

Тейлээринге өөретпес сен!

Өлчей кежиим, өмек-дөмээм

Өөрүшкүм чаңгыс сен сен.

И молиться не учи меня. Не надо!

К старому возврата больше нет

Ты одна мне помощь и отрада,

Ты одна мне несказанный свет.

В) Иениң оглу дээш дүвүрелин кайы одуругларда көргүскен-дир?

Оожурга, дүвүревейн көр

Оглуң мен дээш муңгарава

Ойбак тонун кедип алгаш,

Орук кезип кылаштава.

Так забудь же про свою тревогу,

Не грусти так шибко обо мне.

Не ходи так часто на дорогу,

В старомодном ветхом шушуне. (Демдек салыр)

Ийи чогаалды деңнээни.

А.Даржай «Авамга»	С.Есенин «Авамга чагаа»
1.Кууларып оңа берген шыва тон	Ойбак тон (аваның амыдыралының бөдүүнүн көргүскени)
2.Оттуг суугу (бөдүүн чуртталга)	Казанак (амыдырал дыка бөдүүн)
3.Оттуп келген санимда-ла	Оттурбас сен (оолдун дыжы)
4.Күжүр авай, авайым (адалга)	Өлчей-кежиим, өмек-дөмээм, өөрүшкүм чаңгыс сен сен
5.Кажан удуп, карак шийип турганыңны...	Олура албас, оглу мени сагынгаштың орук кезип чоруур...(иениң ажы-төлү дээш

	дүвүрели)
6.Күзел: чараш тон, сыргалар	Авазынче чана бээри

«**Авага чагаа**» - сагыш-сеткилге чааскаанзырал, муңгарал, дүвүренчиг байдалдар тургустунуп келгенде, авазынга идегээш, Есенин чагааны бижип турган.

8. Быжыглаашкын кезээ.

Бердинген сөстөр, сөс каттыжышкынының дузазы-биле боттарыңаррга айтырыглардан салыптыңарам.

1. 1944 чылда ноябрь 3
А.Даржай кажан төрүттүнгенил?
2. Сүт-Хөл, Суг-Аксы.
А.Даржай каяа төрүттүнгенил?
3. ном. «Төрээн черим» Баштайгы ному.
4. 1964 чыл – Чогаал ажылын эгелээн чылы.
5. 1981 чыл – «Авамга» деп шүлүүн бижээн чылы.
6. Адын сырга, шыва тон
«Авамга» деп шүлүктө кирген кол символ. (Демдек салыр)

9. Онаалга

«Авамга белээм» деп чогаадыг бижип келир.

«5» - демдекке шүлүктү доктаадыр.

Шүлүктү ыры хевиринге күүседирин шенээр.

10.Түңнел.

«Хүн чок болза, чечектер чазылбас, ие чок болза, маадыр-даа, чогаалчы-даа чок» деп , Максим Горький шын сөглээн.

- Маадырлыг чорукту кымнар кылганыл?
- Маадырлыг кижилер.
- Маадырларны кымнар кижизиткенил?
- Авалар, иелер.

«Шагар-оьтта шалың» деп А.А.Даржайның номундан үзүндү:

Сенден артык угааныг, сенден-даа чараш буянныг херээжен кайы-даа шагда
сая-сая чылдар дургузунда чер бөмбүрзээниң кайы-даа булунунга төрүттүнүп
көрбээн, моон соңгаар кажан-даа төрүттүнмес, чүгө дээрге сен мээң дың
чаңгыс авам-дыр сен.

Демдектер салыр.